

ОСНОВНІ НАПРЯМИ В ІСТОРІОГРАФІЇ РАНЬОГО ЛІТОПИСАННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті здійснено огляд основних тенденцій у розвитку історіографії раннього літописання Київської Русі від XIX ст. до сьогодення та охарактеризовано головні сучасні проблеми його досліджень.

Ключові слова: *«Повість временних літ», літопис, літописний звід.*

Раннім називають літописання, що відобразилося в першій достеменній пам'ятці киево-руської історіографії – «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ). Дослідження раннього літописання поширюються не тільки на збережені тексти, а й на тексти гіпотетичні. Тому вивчення раннього літописання вимушено перебуває у сфері гіпотез. За таких обставин особливе значення має загальне уявлення про історію раннього літописання, що компенсує брак твердого джерельного підґрунтя. Воно формується історіографічною традицією. Відповідно однією з ключових проблем дослідження раннього літописання є коректний і комплексний аналіз історіографічного доробку з цієї теми. Такий аналіз дозволяє правильніше оцінити методологічні засади роботи з джерелами та вдало обрати дослідницьку стратегію. Це є, без перебільшення, половина роботи дослідника, що вивчає раннє літописання.

Цю проблему вже порушували науковці, й основні шляхи її розв'язання намічено. Зокрема йдеться про критичний аналіз методології попередників та вироблення нейтральної позиції, перебуваючи в ролі не стільки дослідника предмета, скільки дослідника історіографії предмета [19, с. 35–54]. Другим, надзвичайно цінним шляхом є розгляд історіографічних традицій крізь призму теорії парадигм [33, с. 164–165; 34, с. 152–153].

Завданням цієї статті є окреслення загальної характеристики структури історіографії раннього літописання, з'ясування основних рис історіографії кожного періоду та перспектив дослідження.

Незважаючи на величезний обсяг літератури з раннього літописання, більшість досліджень спирається на певну схему його історії. Схема не менш важлива за прикладні розвідки, бо результати останніх часто набувають значення тільки в рамках схеми. З іншого боку, текстові факти рідко мають однозначне трактування і можуть інтерпретуватися в рамках різних схем, а не тільки однієї, що претендує на монополію у науці.

Праць, що створюють або вдосконалюють самий концептуальний каркас, відносно мало. Першу і найбільш впливову загальну концепцію історії раннього літописання створив Олексій Шахматов. Його творчість ділить історіографію предмета XIX–XX ст. на дошахматівський та післяшахматівський періоди.

У першій половині XIX ст., після виходу праці Августа Людвіга Шльоцера «Нестор» [40], більшість істориків дивились на ПВЛ як на цілісний твір однієї людини – Нестора – та вважали його першим історіографічним продуктом Русі, що орієнтувався на грецькі хроніки [17; 6].

Новим кроком стала ідея про поступове формування Початкового літопису [30, с. VIII–XV]. Зокрема Михайло Погодін сумістив ідею про монументальність та цілісність літопису Нестора з очевидною неоднорідністю і поступовістю формування цього тексту [23, с. 20–43, 91–98]. Початки літописання М. Погодін шукав у «якихось попередніх записках» (коротких анналістичних і легендарних наративних). Із середини XI ст. велось регулярне літописання, що редагувалося та було інкорпороване у працю Нестора на початку XII ст. М. Погодін вважав цілком достатнім довести, що найдавніше літописання почалося в XI чи на початку XII ст. в Києві. Питання про характер і стадії формування тексту ПВЛ та особу останнього «літописателя» він вважав питаннями історичної цікавості, а не потреби [23, с. 58].

Вагомою була поява історико-літературознавчих досліджень, присвячених формі та генезі літописного жанру. Михайло Сухомлинов та Іван Хрущов ставили питання про жанрову природу ПВЛ і вводили цей твір до ширшого історичного контексту, порівнюючи з іншими руськими та європейськими історичними текстами. На думку вчених, літописання з'явилося у вигляді коротких порічних записів анналістичного типу, що постали після хрещення Русі із записів історичного змісту на пасхальних таблицях. Разом з тим вони відкидали ідею прямого запозичення ідеї та форми літописання з Візантії чи латинського

Заходу. Подальша історія літописання уявлялася дослідникам як наростання подробиць, оповідності на жанрово примітивному стрижні анналів. Ішлося про прогресивну модель еволюції навичок історичного письменства, що виглядала як «пояснення» наступного літописця коротких заміток і записів про події, залишених його попередниками, уведенням до літопису вставок з інших текстів [31, с. 29–48, 151–174, 216; 35, с. 4–15].

Подібного погляду на історію раннього літописання дотримувалися такі вчені, як Ізмаїл Срезневський, Дмитро Іловайський, Володимир Іконников [29, с. 2–18, 21; 15, с. 176–182; 14, с. 296–297]. Вони говорили про два етапи історії раннього літописання: поступове ведення анналістичних записів і пізніша літературна обробка, унаслідок чого постала ПВЛ. Порічну сітку вчені вважали найдавнішою і найнеобхіднішою ознакою літопису. Місце творця ПВЛ (літературного редактора літопису) замість Нестора займає Сильвестр, ігумен Видубицького монастиря, чий колофон, датований 1116 р., зберігся в Лаврентіївському літописі.

Вивчення жанрової структури ПВЛ та розвиток ідей поступового складання її тексту призвели до появи концепції зводу чи збірника. За М. Костомаровим, першим зводом/збірником була ПВЛ, що поєднала різножанрові та різночасові твори різних авторів [18, с. 35–38]. Проте фундамент руського історіописання він шукав у гіпотетичній наративній «Повісті», а не в порічних записах.

Ідею зводу розвинув Костянтин Бестужев-Рюмін. ПВЛ для нього була «архівом» готових записів різних авторів, що фіксували події в різних місцевостях Русі. Питання про походження літопису перетворювалося на питання походження окремих заміток та оповідань, історія літопису ставала історією окремих творів, об'єднаних у цьому «архіві» [3, с. 1–69].

Наприкінці XIX ст. відбувається зсув у бік філологічного вивчення літопису, уваги до окремих висловлювань, внутрішніх паралелей і незбігів, до прагнень розшарувати складний текст літопису та відтворити незбережені тексти.

Російський філолог Олексій Шахматов задав парадигму досліджень раннього літописання, що мала такі складові: 1) цілісну наддеталізовану схему еволюції історіописання Русі, куди мав уписуватися весь наявний джерельний матеріал; 2) програму і візирець дослідницької практики; 3) термінологічний інструментарій для вивчення літописання [38].

На думку вченого, історія раннього літописання – це послідовність чотирьох окремих

історичних творів, літописних зводів, кожен з яких включав тексти попередніх. О. Шахматов зробив акцент на наративному (літературному) компоненті літопису, практично заперечивши регулярне ведення літопису протягом XI ст. Найперший київський історичний твір (Найдавніший звід) для нього був цілісним наративним твором без поділу на роки, тобто не був літописом. Порічна сітка, на думку вченого, була штучно накладена на наратив, розірвавши його. Відгалуження київського літописання, новгородське, також уявлялося О. Шахматову як послідовність кількох текстів, що залежали від київських зводів.

О. Шахматов окреслив напрями досліджень раннього літописання. Тепер від історика очікували точного встановлення кількості та характеру текстів-попередників ПВЛ, часу і контексту їх появи, а то й їхньої дослівної реконструкції. Менш детальне вважали менш науковим, неповним. Тому понині дошахматівська історіографія літописання сприймається як не цілком наукова.

Принциповим нововведенням О. Шахматова було залучення новгородського літопису XV ст. для реконструкції передісторії ПВЛ. Це втілювалося в гіпотезі про т. зв. Початковий звід, безпосередній попередник ПВЛ. Однак саме відображення Початкового зводу в новгородському літописі і факт його існування були небезсумнівною гіпотезою, яку прийняли як даність.

Учені перейняли й «мову Шахматова». Усі реконструйовані літописні тексти визначалися як зводи, що нівелювало специфіку історичних творів: єдине поняття заступало різні феномени. Весь літописний матеріал мав бути розподілений між різними зводами, кількість і склад яких залишалося правильно визначити. Перефразовуючи відомий вислів Ернста Касірера, який писав, що «ми пізнаємо не факти, а фактами», можна сказати, що Шахматов і його послідовники пізнавали не зводи, а зводами.

У післяшахматівській історіографії можна виділити дві магістральні течії: «традиціоналістів» і «опонентів» (назви умовні). «Традиціоналістами» стали ті, хто працювали в шахматівській парадигмі, підтримуючи традицію. Попри відмінність наповнення авторських схем, усі вони відтворювали шахматівську «матрицю». Дошахматівські дослідження вони залучали у значно меншому обсязі чи ігнорували.

Прикметою праць «опонентів» була відмова від шахматівської дослідницької програми. Вони не мали на меті дуже детальну реконструкцію історії раннього літописання, твердячи про більшу цілісність тексту ПВЛ: текстуальну та/або художньо-смыслову. Їх більше цікавила історія «готової» ПВЛ, ніж її гіпотетична передісторія.

«Опоненти» намагалися спростувати шахматівські твердження чи показати їхню ненадійність.

Перші «традиціоналісти» Михайло Прісьолов та Арсеній Насонов майже точно відтворювали шахматівську схему в усіх її деталях [24, гл. 1; 21, с. 12–79]. Роботи трьох радянських дослідників літописання (Дмитра Лихачова, Лева Черепніна, Михайла Тихомирова) також наслідували шахматівську схему, пропонуючи варіації на тему Найдавнішого зводу, уточнення інших зводів і нові вирішення локальних питань [20, с. 64–70; 37, с. 332–333; 32, с. 27–65]. У цій же манері побудовані праці Бориса Рибакіна та Михайла Брайчевського, що доповнювали шахматівську схему яскравими ідеями (на кшталт Літопису Аскольда чи «Остромирового літопису»), але концептуальної новизни не вносили [25, с. 160–173; 4].

Оригінальною була концепція Марка Алешковського, що суттєво змінювала шахматівську [2; 1]. Вчений не вважав історію раннього літописання простою послідовністю зводів. До неї він включав період регулярного літописання: між створенням Початкового зводу та першої редакції ПВЛ. Серед інших суттєвих модифікацій схеми Шахматова було перенесення Найдавнішого зводу з першої у другу половину XI ст. та твердження про єдине авторство Початкового зводу і першої редакції ПВЛ. Але попри ці та інші відмінності, Алешковський залишався і позиціонував себе як продовжувача шахматівської традиції.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. з'явилася нова хвиля історіографії «традиціоналістів». Ці вчені (Віктор Зіборов, Олексій Гіппіус, Алан Тімберлейк, Костянтин Цукерман) намагаються модифікувати й розвинути шахматівську схему: від доповнення і корекції всіх складових схеми до заперечення певних зводів [9; 10; 11; 12; 13; 41; 42; 36]. Вони зменшують число редакцій ПВЛ, приписують кілька зводів одній людині, переносять діяльність Нестора на 1070-ті роки, впроваджують ідею порічного літописання як додаткового компонента еволюції літописання [8], змінюють вигляд Найдавнішого зводу, але міцно залишаються у шахматівській парадигмі.

«Опонентську» історіографію можна починати від Василя Істріна, що став творцем однієї з альтернативних до шахматівської схем історії раннього літописання [16]. Згідно з нею, перший руський історичний твір розвинувся з додатків до Хронографа – витягу з Хроніки Георгія Амартола середини XI ст. Як самостійний твір літопис кілька разів доповнювався і в середині 1110-х років зазнав редакції, з чого постала ПВЛ. В. Істрін заперечував відображення певного епізоду раннього літописання у новгородському лі-

тописі, більше уваги приділяючи хронографічним творам [16, с. 248–250].

Після В. Істріна одним з головних «опонентів» виступив Сергій Бугославський [5]. Він засудив основні «стовпи» парадигми, висловивши сумнів у можливостях реконструкції незбережених зводів і заперечивши всю шахматівську методологію. Вчений вважав єдиною реальною метою відтворення первісного тексту ПВЛ на основі порівняння всіх її списків. С. Бугославський показав недоцільність ідеї Початкового зводу і залучення новгородського літопису для реконструкції раннього літописання.

Іншим критиком О. Шахматова був Микола Нікольський. Він також не погоджувався з тим, що новгородський літопис є зводом, давнішим за ПВЛ, і відкидав можливість реконструкції Початкового та всіх інших зводів, вважаючи це безпідставною еkleктикою. Вчений відмовлявся від історико-літературного, «текстологічного» дослідження найдавнішої руської історіографії на користь критики літопису як ідеологічного продукту. Згідно з концепцією М. Нікольського, в основі руської історіографії лежав місіонерський наратив («повіді временних літ»), що базувався на ідеї моравських коренів руського християнства [22]. Цей твір не був літописом. Еволюція ж ранньої руської історіографії полягала в перетворенні даного наратива на літопис та в заміні моравської версії походження християнства і державності на греко-варязьку. Цілісні «повіді» до початку XII ст. перетворилися на «Літописець» Сильвестра. Концепція М. Нікольського не знайшла прихильників, хоча мала вплив на «традиціоналістів»: саме вона посприяла екзотичним варіаціям на тему Найдавнішого зводу.

Головним «опонентом» повоєнного покоління став Аполлон Кузьмін [19]. Він відмовлявся від детальної реконструкції раннього літописання, концентруючись на неоднозначності джерел і альтернативах науковому «мейнстриму». А. Кузьмін визнавав поступовість формування тексту ПВЛ та в основу руської історіографії покладав не визначені ним чітко сказання про перших руських князів. Він твердив про кілька історіографічних традицій у Києві XI – початку XII ст., а не про єдину послідовність зводів чи редакцій.

На сьогодні лакмусовим папірцем «традиціоналістів» та «опонентів» є ставлення до гіпотези Початкового зводу. Першими критиками Початкового зводу виступили В. Істрін та С. Бугославський, проте найактивнішою критикою ідея зазнала в останні 10 років. Було показано, що ідея Початкового зводу не має вагомих доказів [7; 39; 27; 34]. Проти Початкового зводу і взагалі розчленування тексту ПВЛ на різночасові шари

спрямовані останні роботи Олексія Толочка та Володимира Русінова [33; 26], котрі доводять текстуальну єдність твору і єдине авторство. Саме недовіра до ідеї Початкового зводу змушує сучасних «опонентів» скептичніше ставитися до більш ранніх літописних творів і до можливості детальної реконструкції передісторії ПВЛ на шахматівських принципах.

Полеміка «традиціоналістів» та «опонентів» на початку XXI ст. загострила поділ на тих, хто «за» або «проти» О. Шахматова. Те, що сьогоднішній стан досліджень раннього літописання є кризовим, визнається всіма сторонами основних суперечок навколо предмета. Шахматівська парадигма втрачає свою монополію під дією критики «опонентів», що намагаються спростувати чи сильно підважити всі її «стовпи». «Опонентам» притаманний здоровий скепсис щодо самої можливості дослідження раннього літописання,

але разом з тим саме їхні зусилля відкривають нову якість таких досліджень.

Отже, історіографія раннього літописання розпадається на кілька потоків і періодів. Першим періодом була дошахматівська історіографія, коли формувалися базові погляди на походження й історію раннього літописання та ключові поняття. Вона була багатовекторною, відкритою до різних концепцій і тлумачень. Після наукового «перевороту» О. Шахматова сформувалися дві основні течії в історіографії: послідовники схеми О. Шахматова – «традиціоналісти» та «опоненти». Останнім до сьогодні вдалося підважити всі основні положення схеми, і сучасний стан дослідження предмета можна вважати «кризовим». Нагальним завданням літописознавчих студій наразі є спроба цілісного аналізу джерел і їхньої інтерпретації поза рамками шахматівської схеми.

1. Алешковский М. Х. К типологии текстов «Повести временных лет» / М. Х. Алешковский // Источниковедение отечественной истории. – М. : Наука, 1976. – С. 133–162.
2. Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в Древней Руси / М. Х. Алешковский. – М. : Наука, 1971. – 135 с.
3. Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV века / К. Н. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1868. – 378 с.
4. Браичевський М. Ю. Літопис Аскольда / М. Ю. Браичевський. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – 89 с.
5. Бугославский С. А. «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст) / С. А. Бугославский // Старинная русская повесть : Статьи и исследования / [под ред. Н. К. Гудзия]. – М. ; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1941. – С. 7–37.
6. Бутков П. Г. Оборона летописи русской, Несторовой, от вета скептиков / П. Г. Бутков. – СПб., 1840. – 462 с.
7. Вилкул Т. Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод / Т. Л. Вилкул // Palaeoslavica, XI. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – С. 5–35.
8. Гимон Т. В. Русское летописание в свете типологических параллелей (к постановке проблемы) / Т. В. Гимон, А. А. Гиппиус // Жанры и формы в письменной культуре средневековья. – М., 2005. – С. 174–200.
9. Гиппиус А. А. Два начала Начальной летописи : к истории композиции Повести временных лет / А. А. Гиппиус // Вереница литер : К 60-летию В. М. Живова. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – С. 56–96.
10. Гиппиус А. А. К проблеме редакций Повести временных лет I / А. А. Гиппиус // Славяноведение. – 2007. – № 5. – С. 20–44.
11. Гиппиус А. А. К проблеме редакций Повести временных лет II // Славяноведение. – 2007. – № 2. – С. 3–24.
12. Гиппиус А. А. «Рекоша дружина Игореве...» : К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи / А. А. Гиппиус // Russian linguistic. – 2001. – Vol. 25, N 2. – С. 147–181.
13. Зиборов В. К. О летописи Нестора / В. К. Зиборов. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1995. – 190 с.
14. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. – К. : Университетская типография, 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – 1056 с.
15. Иловайский Д. И. История России / Д. И. Иловайский. – М. : Типография Грачева, 1876. – Ч. 1 : Киевский период. – 333 с.
16. Истрин В. М. Замечания о начале русского летописания (окончание) / В. М. Истрин // ИОРЯС. – Т. XXVII. – Л., 1924. – С. 207–251.
17. Карамзин Н. М. Об источниках Российской истории до XVII века / Н. М. Карамзин // История государства Российского. – СПб., 1818. – Т. I.
18. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории / Н. И. Костомаров. – СПб. : Типография Безобразова, 1861. – Ч. 1 : Источники русской истории. – 100 с.
19. Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания / А. Г. Кузьмин. – М. : Изд-во Московского университета, 1977. – 406 с.
20. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 499 с.
21. Насонов А. Н. История русского летописания. XI – начало XVIII века / А. Н. Насонов. – М. : Наука, 1969. – 555 с.
22. Никольский Н. К. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры / Н. К. Никольский // Сборник по русскому языку и словесности. – Л. : Изд-во АН СССР, 1930. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 1–106.
23. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории / М. П. Погодин. – М. : Университетская типография, 1846. – Т. 1. – 404 с.
24. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV вв. / М. Д. Приселков. – Л. : Просвещение, 1940. – 188 с.
25. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд-во Академии наук, 1963. – 361 с.
26. Русинов В. Н. Летописные статьи 1051–1117 гг. в связи с проблемой авторства и редакций «Повести временных лет» / В. Н. Русинов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2003. – Вып. 1(2). Сер. «История». – С. 111–147.
27. Севальнев А. В. К критике гипотезы о Начальном своде / А. В. Севальнев // Древняя Русь : вопросы медиевистики № 33. – М. : РФК ; Имидж Лаб, 2008. – С. 61–63.
28. Сендерович С. Я. Метод Шахматова, раннее летописание и проблема начала русской историографии / С. Я. Сендерович // Из истории русской культуры. – М. : Языки русской культуры, 2000. – Т. I. – С. 461–499.
29. Срезневский И. И. Чтения о древних русских летописях / И. И. Срезневский. – СПб., 1862. – 48 с.

30. Строев П. М. Предисловие / П. М. Строев // Софийский временник, или Русская летопись с 862 по 1534 год. – М., 1820. – Ч. 1. – С. V–XXIV.
31. Сухомлинов М. И. О древней русской летописи как памятнике литературном / М. И. Сухомлинов. – СПб., 1856. – 230 с.
32. Тихомиров М. Н. Русское летописание / М. Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1979. – 384 с.
33. Толочко А. П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. / А. П. Толочко // Ruthenica. – 2008. – № 7. – С. 154–165.
34. Фоллин С. Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду / Станислав Фоллин // Ruthenica. – 2008. – № 7. – С. 140–153.
35. Хрущев И. П. О древнерусских исторических повестях и сказаниях. XI–XII столетие / И. П. Хрущев. – К.: Университетская типография, 1878. – 212 с.
36. Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи / К. Цукерман // Борисоглебский сборник. Collectanea Borisoglebica. – Париж, 2009. – Вып. 1. – С. 183–306.
37. Черепнин Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – 1948. – Т. 25. – С. 293–333.
38. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб., 1908. – 686 с.
39. Ostrowski D. The Nacalnyj Svod theory and the Povest' vremennykh let / D. Ostrowski // Russian linguistics. – 2007. – V. 31. – P. 269–308.
40. Schlezer A. L. Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache / A. L. Schlezer. – Goettingen, 1809. – 254 s.
41. Timberlake A. Redactions of Primary Chronicle / A. Timberlake // Русский язык в научном освещении. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – № 1. – С. 196–218.
42. Timberlake A. «Не преступати предела братня»: the entries of 1054 and 1073 in the Kiev Chronicle / A. Timberlake // Вереница литей: К 60-летию В. М. Живова. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – С. 97–112.

V. Aristov

MAIN TRENDS IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE KIEVAN RUS' EARLY CHRONICLING

In the article, the author analyses the main trends in the historiography of the Kievan Rus' early chronicling from the nineteenth century to nowadays and characterizes the crucial contemporary problems in its research.

Keywords: "Povest vremennykh let", chronicle, chronicle compilation.

УДК 94(477)(048)

о. Юрій Мицик, Тарасенко Інна,
Щестюк Тетяна, Затилюк Ярослав

З ЛИСТІВ УЧЕНИХ ДО М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Публікація листів учених до М. С. Грушевського з ф. 1352 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Ключові слова: М. С. Грушевський, кореспонденція.

Ім'я Михайла Грушевського – найвидатнішого українського історика XIX–XX ст. не потребує спеціальних рекомендацій. У наш час його життя й творчість привертають особливу увагу науковців, про що свідчить насамперед видання перших десяти томів 50-томного зібрання його творів. У ході опрацювання творчої спадщини вченого в поле зору дослідників потрапила його величезна кореспонденція, опрацювання якої, по суті, лише розпочалося. Досить сказати, що в особистому фонді М. С. Грушевського

(ф. 1352) Центрального державного історичного архіву України в Києві зберігається понад 10 тис. листів, писаних до історика різними особами, але з них опубліковано не більш як десять відсотків. Тим часом ця кореспонденція є цінним джерелом для вивчення не тільки біографії та світогляду самого М. Грушевського, а й тогочасної української інтелектуальної еліти. Її видання дозволить краще зрозуміти творчість ученого, його наукову та суспільно-політичну діяльність, коло контактів. У цій статті ми обмежилися